

ДОСЛІДЖЕННЯ, ПОВІДОМЛЕННЯ

ПЕРЕБІГ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИХ ПОДІЙ НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНИ ВОСЕНИ 1919 РОКУ

Олександр ДЕМ'ЯНЮК,
кандидат історичних наук, доцент,
професор кафедри гуманітарних дисциплін
Луцького інституту розвитку
людини університету «Україна»

Дем'янюк Олександр. Перебіг військово-політичних подій на території Волині восени 1919 р.

У статті висвітлюються результати аналізу військово-політичних подій, бойових дій Армії Української Народної Республіки та її ворогів на території Волинської губернії восени 1919 р., оцінюється їх значення для боротьби за українську державність періоду Директорії.

Ключові слова: Директорія, Армія Української Народної Республіки, Волинська губернія, Симон Петлюра, українська армія.

Демьянюк Александр. Ход военно-политических событий на территории Вольни осенью 1919 г.

В статье представлены результаты анализа военно-политических событий, боевых действий Армии Украинской Народной Республики и ее врагов на территории Вольнской губернии осенью 1919 г., оценивается их значение в борьбе за украинскую государственность в период Директории.

Ключевые слова: Директория, Армия Украинской Народной Республики, Вольнская губерния, Симон Петлюра, украинская армия.

Demianiuk Oleksandr. *Course of military-political events at the Volyn's territory in autumn of 1919.*

Results of the analysis of military-political events, fighting actions of Ukrainian National Republic's Army and its enemies at the territory of Volyn's region in autumn of 1919 are lighted up in the article, their importance for the fighting for Ukrainian nationality of Directorate's period.

Key words: *Directoria, Ukrainian National Republic's Army, Volyn's region, Symon Petliura, Ukrainian army.*

Осінь 1919 року, як покажуть наступні події, стала важливим періодом у відстоюванні завоювань Української революції, боротьбі за українську державність з її зовнішніми ворогами – більшовиками, поляками, денікінцями. Директорії та уряду Української Народної Республіки (УНР) довелося діяти в умовах територіального обмеження, що, у свою чергу, негативно впливало не лише на економічний стан держави, але й на матеріальне забезпечення Армії УНР. За результатами цього відтинку боротьби за утвердження незалежної УНР, керівництво державою змушене було вдатися до нових форм протидії зовнішнім ворогам.

Особливістю осені 1919 року стало те, що територія Волинської губернії стала місцем перебування Директорії, уряду та українського війська. Територіальні лещата, в які потрапили інституції держави, змусили керівництво УНР переосмислити досвід попередніх періодів Української революції, визначити пріоритети та напрямки внутрішньої і зовнішньої діяльності на найближчий час.

Військово-політичні події осені 1919 року у тій чи іншій мірі досліджувалися у працях як вітчизняних, так і зарубіжних (діаспорних) авторів. Щодо Волинської губернії, її ролі у державотворчих процесах періоду українських національно-визвольних змагань, безпосередньо восени 1919 року, то більшість дослідників фрагментарно торкалося цієї сторінки у своїх працях. Так, окремі відомості про перебіг подій у досліджуваний нами період на Волині знаходимо у спогадах та роботах, які вийшли друком за кордоном: П. Певного (визначив причини, які змусили українські війська восени 1919 року зосередитися в районі Староконстантинова) [1], М. Омеляновича-Павленка (визначив причини і територію, на якій

зосередилася республіканська армія наприкінці листопада 1919 року: Любар – Шепетівка – Миропіль) [2], Ю. Тютюнника (звертає увагу на процес підготовки, причини та прийняття рішення про рейд на окуповану денікінськими та більшовицькими військами українську територію) [3], О. Доценка (подає аналіз військово-політичних подій осені 1919 року) [4], Є. Бородієвича (повідомляє про військово-політичні події, які відбувалися на Волині та Поділлі восени 1919 року) [5]. Серед сучасних дослідників відзначимо роботи М. Ковальчука, В. Савченка, С. Литвина, Ж. Мини та інших.

З огляду на стан вивчення означеної вище проблеми, спираючись на праці попередніх дослідників, спогади безпосередніх учасників тих подій, матеріали вітчизняних архівів, спробуємо відтворити перебіг військово-політичних подій на території Волинської губернії восени 1919 року.

У серпні 1919 року армії Української Народної Республіки (УНР) та Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) розпочали спільний похід проти більшовицьких військ. В районі між Проскурівом та Староконстантиновом було зосереджено 3-тю, 7-му і 4-ту бригади та всю артилерію II Українського Галицького корпусу [5, 20]. Це дозволило українській армії 15 серпня заволодіти Староконстантиновом та продовжити свій наступ у напрямку столиці.

Відзначимо, що військовий успіх об'єднаного українського війська – Армії УНР та Української галицької армії і звільнення ними Києва мали створити позитивний баланс на українсько-польських переговорах та стати початком переможного українсько-більшовицького протистояння. Однак вже 31 серпня генерал А. Кравс без бою відступив з Києва та залишив його підрозділам

Добровольчої армії. Ця подія стала початком скупчення на території Волинської губернії українського війська, українського політикуму та громадян, які залишали свої домівки, не бажаючи потрапити від окупацію більшовицьких чи білогвардійських армій. Своє відношення до втрати столиці та відступу української армії висловив С. Петлюра у телеграмі в Штаб українських військ: «Відступ від Києва деморалізує вплинув на нашу армію і коли він буде тягнутись далі, то армії у нас не буде» [6, 231].

Керівництву УНР не вдалося домовитися з генералом А. Денікіним про відкриття широкомасштабного антибільшовицького фронту, хоча для цього в стан білогвардійців було направлено одного із найдосвідченіших українських офіцерів – генерала М. Омеляновича-Павленка. Мало того, командування Збройних сил Півдня Росії, відмовившись визнавати незалежну Україну, заявило, що «добровольча армія буде вести війну з військами Української Народної Республіки» [7]. Таким чином Директорія УНР вступила в активну фазу українсько-білогвардійського збройного протистояння.

Ситуація, в яку потрапила Директорія УНР була надзвичайно складною. В. Винниченко писав що «вся ж Україна під совітською владою, під Директорією тільки два-три повіти вбогої Волині, по якій соваються оті нещасні купки козаків» [8, 294].

27 вересня, зважаючи на активні дії білогвардійської армії, Головний отаман С. Петлюра оголосив на тих територіях, які ще контролювали війська Директорії, мобілізацію. За три тижні на підконтрольній українській владі частині Волині (Житомирський, Ізяславський, Староконстантинівський повіти) мобілізовано 4 тис. осіб [9, 24]. Однак та територія, яку ще контролювала Директорія, вже не могла забезпечувати українську армію ні новобранцями, ні амуніцією, ні провіантом. Місцеве населення, втомлене багаторічною боротьбою, руйнацією та відсутністю міцної місцевої влади,

*Кравс А., генерал-чотар УГА.
У 1919 р. командир III Галицького корпусу*

саботувало мобілізаційні заходи Дієвої армії УНР. Крім того, погіршення матеріального стану українського війська спричиняло до поступової втрати ним боєздатності, поширенню дезертирства. Тільки у вересні у Волинській групі дезертирів серед старшин було 24 %, серед вояків – 19 % [10, 18].

Ще одним фактором, який негативно впливав на боєздатність української армії була епідемія тифу. Більшість населених пунктів Волинської губернії, які контролювалися Армією УНР, перетворилися на лазарети. 24 вересня 1919 року Рада Народних Міністрів змушена була визнати санітарний стан української армії катастрофічним [11]. Навіть вищий командний склад Армії УНР хворів на тиф. Так, в Рівному перебували хворі на тиф начальник штабу Армії УНР генерал В. Сінклер, полковник В. Тютюнник [12]. Колишній командарм В. Тютюнник так і не переміг хворобу.

м. Рівне, панорама міста, 1919 р.

Не поспішали допомагати Українській державі у боротьбі за свою незалежність й країни Антанти. Обурений С. Петлюра у листі до отамана Дельвіга, який перебував у Бухаресті звертався із запитанням: «Поінформуйте до яких це пір буде продовжуватися безглузда політика держав Антанти і на які спроби ми можемо сподіватися» [13]. Голова Ради Народних Міністрів УНР І. Мазепа направив ноту до держав світу, в якій висловив сподівання, що «держави Антанти в загальнолюдських інтересах подбають, аби Денікін порозумівся з Головним командуванням українських військ, звільнив негайно територію, здобуту українською армією» [14]. Проте жодний із закликів до держав Антанти не мав чіткої відповіді щодо підтримки державницьких устремлінь українського народу.

Незважаючи на цілий комплекс несприятливих обставин, українська армія ще якийсь час успішно протистояла більшовицькій навалі. Так, 5 вересня Січові стрільці вступили до Новограда-Волинського. Здобувши його, вони взяли під свій контроль частину залізниці Бердичів – Житомир та Шепетівка – Новоград-Волинський [15, 99], що було важливим позиційним успіхом. З 15 по 20 вересня група генерала А. Кравса і II Галицький корпус провели кілька вдалих боїв, однак потім розпочалася смуга невдач.

Аналіз подальших військово-політичних подій дає змогу констатувати, що після 20 вересня на території Волинської губернії активні бойові дії на українсько-більшовицькому фронті не велися. Відбувалися локальні сутички, які не мали ні тактичного, ні стратегічного значення. Українська армія переключилася на боротьбу з Добровольчою армією. 22 вересня Штабом Армії

УНР було перехоплено наказ денікінського командування, в якому перед білогвардійцями поставлена задача по оволодінню територією, на якій дислокувалися українські війська та їх знищення. 24 вересня Головний отаман С. Петлюра та Президент Української Національної Ради Є. Петрушевич оголосили генералу А. Денікіну війну, про що також повідомили у своєму зверненні до українського народу [16].

Водночас активізувалася діяльність української влади на переговорах з поляками. 26 вересня 1919 року на спільному засіданні Директорії та уряду УНР було прийнято рішення про так званий «нульовий варіант», за яким пропонувалося усі, раніше досягнуті, домовленості з Другою Річчю Посполитою анулювати і розпочати новий переговорний процес лише після гарантій польського уряду про підтримку УНР у війні з генералом А. Денікіним [17, 53]. Дане рішення не знайшло підтримки у польської сторони, хоча й не було однозначно відкинутим.

Восени 1919 року Начальний вождь Другої Речі Посполитої для себе вже визначив пріоритети на сході. Він дав вказівку своїм військам, що перебували на російсько-польському фронті утриматися від ведення наступальних дій, щоб російська сторона змогла зосередитися на боротьбі з військом генерала А. Денікіна. Будучи проти поши-

рення більшовизму на захід, Ю. Пілсудський вважав перемогу білогвардійських військ та відновлення монархії в Росії більшою загрозою для незалежності та територіальних претензій Польської держави.

Незважаючи на заклики А. Денікіна про допомогу у боротьбі з більшовиками та аналогічні пропозиції країн Антанти, Ю. Пілсудський не підтримав білогвардійський рух в Росії. Крім того, він восени розпочав таємні переговори з В. Леніним, якого запевняв, що підтримка Денікіна в його боротьбі з радянською Росією не відповідає польським державним інтересам [18, 24]. Щодо волинських земель, то Ю. Пілсудський займав вибігальну позицію, вважаючи, що тільки весна покаже, що робити далі.

Наприкінці жовтня у Варшаві розпочала роботу нова українська дипломатична місія на чолі з міністром закордонних справ УНР А. Ливицьким. Українські дипломати озвучили два принципових для УНР моменти переговорного процесу: встановлення кордонів між обома державами за етнічним розселенням українців та поляків і визнання Другою Річчю Посполитою незалежності УНР [19, 373]. Польська сторона визнала пропозиції місії Директорії УНР неприйнятними для їхньої держави і висунула зустрічні умови: чітке визначення кордонів Української та Польської держав, беззастережне входження до складу останньої західноукраїнських земель.

15 листопада С. Петлюра змушений був дати вказівку міністру закордонних справ УНР А. Ливицькому про згоду на встановлення кордону між УНР та Польською республікою по лінії Бартелемі через територію Галичини і по річці Турії на Волині, а у випадку необхідності по річці Стир.

Тим часом велися переговори з представниками Добровольчої армії. 6 листопада генерал УГА М. Тарнавський та генерал Добровольчої армії О. Слащов підписали конвенцію про припинення збройної боротьби, чим підставили під удар саме існування Української держави та зірвали українсько-польські переговори.

*Тарнавський М., генерал-чотар УГА.
У 1919 р. командувач УГА*

Листопадові події 1919 року визначили стратегію майбутньої боротьби за українську державність. На той момент кількість боєздатного українського війська коливалася в межах 7 тис. багнетів та шабель. Однак їх розташування, стан (через захворювання тифом) та відсутність оперативного простору відкидало можливість їх одночасне використання для боротьби з радянськими та денікінськими військами у звичайних фронтних умовах.

26 листопада більшість війська УНР зосередилося в районі Староконстантинова. Учасник тих подій П. Певний зауважував, що «під напором спільних сил Денікіна, сипного тифу і інтендантського безладдя, військо і Правительство залишили Кам'янець-Подільський і докотилися до Староконстантинова» [1, 11]. За твердженням М. Омеляновича-Павленка, «терени, що їх займає армія обмежуються лініями: на півдні – Староконстантинів – Хмельник; на

*Слащов Я., генерал-лейтенант.
У 1919 р. командир 4-ї піхотної дивізії,
з грудня – командуючий II армійським
корпусом Добровольчої армії*

сході – Хмельник – Бердичів; на півночі – залізницею Бердичів – Шепетівка; на заході лінією, що тяглася верстов на 20 на захід від залізниці Шепетівка – Проскурів» [2, 6].

Саме у Староконстантинові 29 листопада Головний отаман С. Петлюра скликав нараду, на якій були присутні «члени уряду, старшина Штабу Армії, усі командувачі груп і по два старшини та козаки від кожної частини; oprіч того, були присутні ніким не запрошені, але цікаві старшини та козаки різних полків, що покинули свої частини і блукали по Староконстантинову» [3, 17]. Було вирішено триматися до останнього моменту, незважаючи на цілковиту ізоляцію української армії та безвихідь її положення. З-поміж іншого, Головний отаман у своїй політичній промові дещо ідеалізував ситуацію, в якій опинилася Україна за часів

Директорії, зазначаючи, що «єдиною боротьбою, упертою і безкомпромісовою, ми показали світові, що Україна є, що її народ живе і бореться за своє право, за свою свободу й державну незалежність» [20, 188].

Пізно ввечері 27 листопада, за свідченням І. Мазепи, С. Петлюра прийняв рішення про складення з себе повноважень Голови Директорії та Головного отамана і передачі їх Раді Народних Міністрів під головуванням глави уряду. Про це знало вузьке коло українських політиків, серед яких був полковник А. Мельник. Він був присутнім при зустрічі Головного отамана з І. Мазепою того вечора та відстоював позицію С. Петлюри. Врешті, після категоричної відмови Прем'єр-міністра та наведених аргументів відставка не відбулася, що й констатував І. Мазепа у своїх спогадах: «Після докладної розмови Петлюра взяв свою заяву назад» [21, 66].

28 листопада становище української влади та війська ще більше погіршилося. Після кровопролитного бою запорожці змушені були 1 грудня залишити Староконстантинів білогвардійцям [22] та відступити у напрямку Нового Мирополя. До рук Добровольчої армії А. Денікіна потрапили усі поранені та хворі на тиф українські вояки, які перебували у Староконстантинові. Отаман М. Омелянович-Павленко пізніше так характеризував ситуацію наприкінці листопада 1919 року: «Армія губить свій маневровий пляцдарм і скупчується головною своєю масою в останній трикутник: Любар – Шепетівка – Миропіль (бік трикутника – 30 верстов); вороги вже не тиснуть її, вважаючи, що справа порішена, й залишають нас до самознищення в останній агонії» [2, 6].

Українські війська розташовувалися таким чином: Запорізька група в районі Новий Миропіль – Печанівка; Київська дивізія в Острополі, Гайдамацька бригада отамана О. Волоха, юнацька школа полковника Вержбицького та Волинська дивізія у Любарі, відділи Січових стрільців у Новій та Старій Чорторії [23, 282].

Значно ускладнили військово-політичну ситуацію у цьому регіоні події пов'язані з ліквідацією отаманських виступів О. Волоха, О. Данченка та Ю. Божка і самоліквідацією формації Січових стрільців. Залишивши свої позиції біля Староконстантинова, отаман О. Волох 29 листопада приєднався до отамана О. Данченка та його начальника штабу отамана Ю. Божка у Любарі. Відмовившись захищати Староконстантинів від білогвардійців, він дозволив їм уже надвечір 28 листопада увійти до міста.

Своєрідний отаманський триумфірат вимагав від прем'єр-міністра УНР І. Мазепа зміни політичного курсу, проголошення незалежної радянської України та передачі С. Петлюрою О. Волоху командування над усіма військами.

На початку повстання отаман О. Данченко заручився підтримкою командира окремого кінного полку сотника І. Легіна та встановив зв'язок з Волинським губернським повстанським комітетом у м. Любар. Плануючи спочатку поширити владу на території південної Волині, отамани реорганізували комітет у Волинську крайову революційну раду на чолі з колишнім кременецьким повітовим комісаром Ковалем.

Головний отаман, зважаючи на чисельність повстанців (їх кількість доходила до 3 тис.), не поспішав силою придушувати заколот. Це дозволило отаману О. Волоху проголосити себе головнокомандувачем українськими радянськими частинами та провести 1 грудня у Любарі огляд свого війська [24, 338].

За цих обставин отаман Ю. Тютюнник наказав начальникову Спільної військової юнацької школи полковнику П. Вержбицькому ліквідувати заколот, роззброїти повстанців та арештувати отаманів [25]. Однак той оголосив про свій нейтралітет, чим дозволив змовникам безкарно діяти в Любарі та околицях. Необхідно відмітити, що під впливом отаманської діяльності серед охорони Головного отамана почали ширитися більшовицькі ідеї. Ситуація грозила

*Бредов М., генерал-лейтенант Генштабу.
У 1919 р. командир 7-ї піхотної дивізії
Добровольчої армії*

вийти з-під контролю як командування української армії, так і уряду УНР. Головний отаман, частина уряду УНР та штаб української армії на чолі з полковником В. Тютюнником змушені були переїхати до найближчого містечка Нова Чорторія [26].

3 грудня 1919 року загін отамана О. Данченка забрав у місцевій касі 30 тис. срібних рублів царської чеканки, оголосив свою частину Революційною Волинською бригадою та почав рух назустріч більшовицькій армії [24, 339]. Ця отаманська зрада знайшла своє відображення у повідомленні Головного отамана та уряду: «В цей критичний момент для української державности, коли наша армія зосереджувалась в районі містечка Любара, купка авантюристів, прикриваючи свої пляни советськими лозунгами, задовольнила свої хижацькі наміри тим, що зрадницьки пограбувала державну скарбницю» [27].

Заколоти отаманів вдалося ліквідувати. За цих обставин, керівництво з останніх потуг організувало рейд з волинського

плацдарму по білогвардійських тилах, так званий Перший Зимовий похід.

Таким чином, осінь 1919 року видалася надзвичайно складною як для уряду та армії УНР так і для населення Волинської губернії. Початок активних бойових дій Добровольчою армією проти українського війська поставив під загрозу існування

української державності. Значно ускладнили боротьбу Директорії та Армії УНР проти зовнішніх ворогів: епідемія тифу, незадовільний стан матеріального забезпечення українського війська, втрата оперативного простору. Проте невелика кількість військових підрозділів зберігала належну боєздатність та продовжувала активні бойові дії.

ДЖЕРЕЛА

1. Певний П. За волю та державність. Поход українських армій в запілля ворога з 5 грудня 1919 року по 5 травня 1920 року. Кн.1. / П. Певний. – Станіславів : Вид. газети «Українське слово», 1920. – 60 с.
2. Омелянович-Павленко М. Зимовий похід [6.XII.1919 – 5.V.1920] / М. Омелянович-Павленко. – Каліш: «Чорномор», 1934. – 192 с.
3. Тютюнник Ю. Зимовий похід 1919–20 рр. Ч. I. (Політичний огляд) / Ю. Тютюнник. – Коломия – Київ : «Трембіта», 1923. – 100 с.
4. Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920) / О. Доценко. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. – 376 с.
5. Бородисевич Є. В чотирикутнику смерті. Причинки до трагедії УГА на Великій Україні (із воєнного записника 3-тньої бригади) / Є. Бородисевич. – Львів : НТШ, 1921. – С. 1–88.
6. Петлюра С. Статті, листи, документи / Симон Петлюра. – Нью-Йорк : Українська Вільна Академія Наук у США, 1956. – 456 с.
7. Україна. – 1919. – 5 вересня.
8. Винниченко В. Відродження нації. Репринт. відтвор. вид. 1920 р. : у 3 ч. / В. Винниченко. – К. : Вид-во політ. л-ри України, 1990. – Ч. III. – 542 с.
9. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 1092, Оп. 2, Спр. 70. – Арк. 18.
10. Ковальчук М. Чисельність Армії УНР за Кам'янецької доби Директорії (червень–листопад 1919 р.) / М. Ковальчук // Військово-історичний альманах. – 2007. – Чис. 1. – С. 4–37.
11. ЦДАВО України. Ф. 1065, Оп. 1, Спр. 16. – Арк. 94 зв.
12. ЦДАВО України. Ф. 1065, Оп. 1, Спр. 16. – Арк. 105.
13. Державний архів Львівської області. Ф. 257, Оп. 1, Спр. 185. – Арк. 28.
14. Україна. – 1919. – 6 вересня.
15. Станімір О. Моя участь у визвольних змаганнях 1917–1920 / О. Станімір. – Торонто, 1966. – 192 с.
16. Україна. – 1919. – 26 вересня.
17. Варгатюк С. Варшавські переговори дипломатичної місії директорії УНР 1920 р. / С. Варгатюк // Нова політика. – 1996. – № 2. – С.51–55.
18. Kutrzeba T. Wyprowa kijawska 1920 / T. Kutrzeba. – Warszawa : Gebethner i Wolff, 1937. – 284 s.
19. Мірчук П. Українська державність. 1917–1920 / П. Мірчук. – Філадельфія, 1967. – 488 с.
20. Петлюра С. Статті / С. Петлюра; упоряд. та авт. передм. О. Климчук. – К : Дніпро, 1993. – 341 с.
21. Мазепа І. Творена Держава (Боротьба р. 1919) / І. Мазепа // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – К. : МП «Фенікс», 1992. – С. 16–75.
22. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ). Ф. 581, Оп. 1, Спр. 25. – Арк. 2.
23. Історія січових стрільців. Воєнно-історичний нарис. – К.: Україна, 1992. – 347 с.
24. Савченко В. А. Симон Петлюра / В. А. Савченко – Х. : Фолио, 2004. – 415 с.
25. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 6, Оп. 1, Спр. 36. – Арк. 131.
26. ЦДАГО України. Ф. 6, Оп. 1, Спр. 36. – Арк. 133.
27. ЦДІАЛ. Ф. 760, Оп. 1, Спр. 20. – Арк. 5.